

Оберегові образи в українських колискових піснях

Хомік О. Є. «Оберегові образи в українських колискових піснях». У статті розглядаються основні оберегові образи, що зустрічаються в текстах українських народних колискових пісень, – колиска, кіт, гулі, святі та ін. Особлива увага приділяється амбівалентному образу дитячої колиски. Простежується роль істот, які приходять з позитивного чи негативного простору, на долю дитини. Дослідивши оберегові образи, доходимо висновку, по-перше, про їх тісний зв'язок з давніми міфологічними віруваннями українців, по-друге, про їх поліфункціональність у колісанках, по-третє, про тісний зв'язок цього жанру з іншими жанрами фольклору, зокрема обереговими заговорами.

Ключові слова: оберег, колискова пісня, колиска, позитивний простір, негативний простір.

Хомик Е. Е. «Обереговые образы в украинских колыбельных песнях». В статье рассматриваются основные обереговые образы, которые встречаются в текстах украинских народных колыбельных песен, – колыбель, кот, голуби, святые и т.д. Особенное внимание уделяется амбивалентному образу детской колыбели. Анализируется роль существ, которые приходят из положительного или негативного пространства, на судьбу ребенка. Исследовав обереговые образы, пришли к выводу о том, что, во-первых, они тесно связаны с давними мифологическими верованиями украинцев, во-вторых, о их полифункциональности в колыбельных, в-третьих, о тесной связи этого жанра с другими жанрами фольклора, например обереговыми заговорами.

Ключевые слова: оберег, колыбельная песня, колыбель, положительное пространство, отрицательное пространство.

Khomik O. E. The Guard Images in the Ukrainian Lullabies. In the article the texts of the Ukrainian folk lullabies are reviewed. They are: a cat, doves, saints, etc. A special attention is paid to ambivalent image of the child's cradle. The role of the creatures, which come from positive or negative spaces to the child's fate are analysed. After a research of the guard images we came to the conclusion that: firstly, they are closely connected with the ancient mythological beliefs of Ukrainians; secondly, they are polyfunctional in the lullabies and thirdly, this genre has close connection with other folk genres, for example, with the guard spells.

Key words: a guard, a lullaby, a cradle, a positive space, a negative space.

Коліскові пісні – один із найдавніших жанрів народної словесності, на що вже давно звернули увагу дослідники слов'янського фольклору та міфології [5; 6; 8; 9 та ін.]. На думку Т.В. Цив'ян, «це магічний текст, що

тісно пов'язаний як із семантикою комплексу родильної обрядовості, так і з семантикою перехідних обрядів взагалі» [9:181]. Крім основного завдання – заспокоїти і приспати дитину, коліскові пісні виконували апотро-

пеїчну та продукувальну функції – привернути до дитини або відвернути від неї певні надприродні сили, уберегти від будь-якої небезпеки, сприяти здоров'ю немовляти, швидкому ростові, майбутньому благополуччю тощо. Відсутність в українському мовознавстві спеціальних монографічних робіт, присвячених дослідженню оберегових образів у текстах колискових пісень, визначає актуальність нашої статті.

Коліскова пісня знайомить дитину з примітивною схемою картини світу, дає перші уявлення про тварин, птахів, міфологічні істоти, найважливіші принципи, якими має керуватися людина протягом життя. Упорядкування і пізнання безпечного простору для дитини починається з колиски. «Коліска – перше помешкання людини, об'єкт магічних оберегів, спрямованих на захист і здоров'я людини» [5:559]. Слов'яни надавали великого значення матеріалу, з якого виготовлялася колиска. Найчастіше вибирали вербу, явір, горіх та дуб, оскільки саме цим деревам приписували магічну силу оберігати дитину та надавати їй певні якості чи можливості. Так, наприклад, дуб і явір – це найкращі «чоловічі» породи дерев, які надають дитині сили і розуму. До речі, навіть листя дуба використовують в апотропеїчній та оздоровчій магії чоловіків і хлопчиків, промовляючи:

Гой, Дубе, Дубе, мій діду любий! Ходи в господу до нашого роду, на наших синів дай свою силу, щоб злії духи їх не косили. На наших синів дай свої м'язи, щоб злії духи не рвали в'язи... [4:16].

Горіх – означає великий і міцний, бо він вважається символом здоров'я:

...Колісочко нова з жовтого явора, я в тобі колишу малого сокола. Ой люлю та й люлю, дай ти боже долю, Дай щасливеньку, дитино маленька... [3:142];

...Колісочка кедровая, колиши сі сама, аби спала дитиночка, спала – не плакала. Ой Федоре, Федорочку, піди до лісочку, Утни мені яворочка та на колісочку. Колісочко-прородонько, коліско мудрова, Ой спай мі, колиши сі, дитинко таткова. Колісочка-ворозочка, коліска з горіха, Колише сі в колісочці татова потіха... [3:124].

З вербою у народі пов'язували уявлення про світове дерево, від якого, як вірили, походять люди. Вірогідно, в найдавніші часи верба символізувала Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що дітей знаходять на вербі. Зроблена з верби колиска вважалася символом материнської ніжності та найсиль-

нішим оберегом у збереженні життєвої сили дитини:

Люлі, люлі, люлі-са Вербовая колиска... [3:69].

Повитухи робили з вербового гілля купіль для новонародженого, примовляючи:

Як верба швидко росте, щоб так і дитина швидко росла [4:163].

Відомо, що у всіх слов'янських традиціях було прийнято прикрашати колиску малюнками, інкрустацією, різьбою. На ній зображували янголів, писали ініціали Христа і Богородиці, малювали спеціальні рослини і тварин, що, безумовно, мало оберегове значення. Крім того, колиску розмальовували золотим, срібним, білим і червоним кольорами:

А, а, люлечки, Шовкові вірвечки, Золотії бильця, Срібні колокільця, Мальована колісочка, Засни, мала дитиночка! [3:90].

Це кольори сакральності, верховенства, чудесності, тому найчастіше вони поєднуються з іншими атрибутами влади, царственості, особливої магічної оберегової сили, притаманної позитивним надприродним силам, які можуть уберегти немовля від усього небезпечного. Порівняймо із текстами оберегових замовлянь»:

Іде святий Григорій на сивому коні, на золотому сиді... [2:294].

...буду (св. Юрій) злим тварам золотим мечем голови рубати, золотим ключем роти замикати.... [2:267].

Їхав св. Юрій на червоній горі, на червонім коні, червоні поводи ... [2:267].

Ой на морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стоїть дуб, а на тім дубу стоять три стовпи дубовіє і на тіх стовпах білі білокаменні палати [2:327].

У колісанках часто співається про щасливе багате майбутнє життя дитини. За народними повір'ями, перелік благ і ознак такої долі мав оберігати немовля від лиха, «заманювати» благополуччя:

Будеш сто літ жити, В золоті ходити, Матір шанувати, Вік догодувати [3:67].

Крім того, що колиска була зроблена зі спеціальних порід дерева, вона ще була підвишена на деревах, які вважалися своєрідними апотропеями. Такими деревами в текстах українських колісанок були, як вже зазначалося, дуб, верба, а також яблуня, сосна, липа, дуля:

Повішу, повішу коліску на дуба. Буде вітер повівати, колісочку колісати. Колишся, коліско, понад землю низько, У ній ся колише маленький хлопчисько [3:142].

Слід зазначити, що сосна і липа вважаються в Україні благословенними деревами. «Сосну Господь благословив за те, що деревина її виявилась непридатною на цвяхи при хресних стражданнях Спасителя. Липі Господь надав особливої сили – відвертати прокляття. Ці прокляття липа приймає на себе, через що на ній буває так багато наростів» [1:319]. Отже, зрозуміло, що в колискових піснях ці дерева виконували універсальну оберегову функцію:

Ей, люлю, сину, люлю, де я тя притулю?
Під зелену сосну дитину розкішну... [3:166],

...Поставлю тя на липоньці, На липовій
галузеньці... [3:66].

Яблуня і груша в міфології всіх індоєвропейських народів – символи вічної молодості, безсмертя, плодючості:

Гейцю, люлю, люлю, Під зелену дулю!
Дуля буде цвісти, Дитя буде рости; Дуля
буде родити, Дитя буде ходити, Дуля буде
опадати, А дитя буде збирати [3:107].

Можливо, часте використання образу груші (дулі) в текстах українських колискових пісень пов'язане ще і з тим, що плоди цього дерева зовні нагадують жест – дулю, який здавна вважався найсильнішим оберегом від різних злих духів, чарування, пристів, відьом та ін.

Символіка колиски амбівалентна. З одного боку, у просторовому вимірі вона є кінцем шляху, яким дитина прийшла у світ живих, з другого, колиска втілює ідею початку нового життя. Оскільки новонароджена дитина є ще надзвичайно слабкою, незахищеною і знаходиться порубіжному стані і просторі між світом живих і мертвих, вплив надприродного може бути для неї як небезпечним, так і корисним, бо вона ще пов'язана з «тим» світом і може розраховувати на його підтримку. Своїми для дитини є охоронці з позитивного верхнього простору: сон, дрімота, кіт, гулі, святі та ангели:

Буде Господь колисати й ангели
співати, Щоби мої дитиночці легко засип'яти [3:96].

Для внутрішнього простору колиски властиве розташування навколо дитини різних сакральних істот, які мають завдання оберігати чи присипляти дитину. Іноді цю апотропеїчну функцію виконують небесні світила, природні явища, рослини, тварини і птахи:

Сонце зійде – обігріє, Роса впаде та й скупає,
Листок впаде та й накриє, Вітрец

стане – заколише, Птах прилетит, заспіває [3:87].

Вони створюють своєрідну огорожу, межу між двома світами, не дозволяючи злим силам зашкодити дитині. Звідси – надзвичайна схожість колискових пісень з текстами берегових заговлянь, зокрема на сон, дорогу, від ворогів:

сонечко в личко, місяць у плечі. Зорою
підпережусь [2:312],

місяцем окружуся, зорою підпережуся [2:45],

Крестъ въ головахъ, крестъ у ногахъ,
ангелы по бокахъ. Ангелы хранители, хранить мою душу зъ вечера до пивночи, съ пивночи до утра, а отъ утра до скончания века. Аминь [2:10].

Чужими є мешканці нижнього простору, які заважають дитині спати, лякають її, уносять у чужі краї. Так, у текстах колискових пісень мати наказує дитині заспокоїтись, бо прийде вовк чи бабай і з'їсть або забере її у невідомість:

Ти, Васильку, спи, спи, Бо тебе вовки
з'їде [3:285].

Ой, баю, баю, бай! Не ходи до нас, бабай [3:135].

Безпечний простір колиски протиставляється невідомості, небезпечності, що може очікувати на дитину навіть на краю колиски:

Баю, баю, баю, Не лягай скраю, Бо
з краєчку упадеш, собі носа розіб'єш [3:134].

Крім того, у колисанках іноді говориться про хворобливість дитини, її можливу смерть, байдужість батьків, причому особливо наголошується на тому, що ніхто з родичів не буде жалкувати за дитиною:

Люляй же мі, люляй, Кедь мі маш люляти;
Мені ручки болять Тебе колисати [3:71].

Колисав дід дитину Та й викинув на
кропиву, А з кропиви на будаче: Нехай собі
дитя плаче [3:302].

Такі тексти мають чітко виражене оберегове значення, що полягає в обдуренні злих сил і відвертанні їхньої уваги від дитини.

За допомогою колисанок дитину присипляють, фактично відправляючи її в інший позитивний світ і очікуючи на повернення сильнішою і здоровішою, бо, як справедливо зауважує М. Толстой, «сон – це відкриття межі між своїм і чужим простором. Тільки через сон – умирання і подальше народження дитина набуває нового статусу, статусу рівноправної людини» [6:91].

Сама ж колиска завжди знаходилася в підвішеному стані, що забезпечувало дитині збереження життєвої сили. Як відомо, символіка висоти, верху мала особливе значення в комплексі родильної обрядовості – щоб діти «стояли», виживали, росли. Така направленість пов'язана і з дією добродійних надприродних сил, що мешкають у верхньому просторі. На думку Н.Г. Урванцевої, просторова відірваність новонародженого від землі, від низу, звичай класти під колиску ніж і ножиці можна розглядати як створення перешкоди на шляху до іншого негативного світу [8:29].

Як зазначалося вище, своєрідним оберегом у текстах українських колисанок є прихід до немовляти персоніфікованих образів сну та дрімоти:

...Ой ходить сон коло вікон, А дрімота коло плота. Питається сон дрімоти: – Де будемо ночувати? – Де хатина тепленька, Де дитина маленька, Там будемо ночувати, Мале дитя приспляти... [3:124].

Звертання до них в колискових піснях часто має ознаки замовлянь:

Соньку, дрімку, голубоньку! Приспи ж мою дитиноньку, Приспи ж ми ю вдень і вночі! Буде мати чорні очі, Чорні очі, біле тіло, Би кожному миле било, Щоби росла, не боліла, Головоньки не сушила [3:62].

Як бачимо, ці надприродні сили виконували як апотропеїчну, так і продукувальну функції. Сон і дрімота, як правило, з'являються не самі, вони приходять разом із ще одним важливим персонажем колисанок – котом. У слов'янських віруваннях кіт належить до нижнього потойбічного світу, втілює негативну силу, але водночас є символом оберегу дому, незамінним помічником у господарстві. По-перше, кіт має здатність перебирати на себе всі хвороби і весь негатив:

А-а, котино! Засни, мала дитино! Ой на kota – воркота, На дитину – дрімота! Ой на kota все лихо, Ти, дитино, спи тихо [3:28].

По-друге, здавна була помічена здатність kota швидко засинати, спати більшу частину доби. Саме з цими повір'ями був пов'язаний звичай класти kota в колиску перед тим, як туди клали дитину. У колискових піснях часто з'являється мотив його закликання до новонародженого:

Коте сірий, коте білий, Коте волохатий, Ходи вже до хати Дитиноньку колихати... [3:128].

До kota звертаються з проханням приспати дитину, обіцяючи за це подарунки:

...Дамо тобі сала, щоб дитина спала» [3:53].

Його просять підмести хату, сіни, винести сміття:

Ой ти, коте сірий, Та вимети сіни; А ти, кішко, не ворчи, Піди сміття одимчи [3:139].

бо, за народними віруваннями, прибирання є апотропеєм від будь-якого негативу, лиха. Кіт міг приносити пояс, що забезпечувало дитину як надійним оберегом, так і символізувало перехід до людського простору:

Пішов котік у лісок, Найшов котік поясок, За люлечку прив'язав Та дитину показав [3:149].

У колисанках відбувається своєрідне ототожнення маляти з котом, причому покарання дитини за погану поведінку переноситься на kota:

Будем бити по лапках, Щоб не ходив по лавках, Щоб не скидав кружечків, щоб не з'їдав вершечків [3:53].

Таким чином дитині демонстрували, що з нею буде, якщо вона не буде слухатися дорослих:

Ой ти, коте, котку, не лізь на колодку – Розіб'єш головку. Та буде боліти – Нічим завертіти [3:130].

Іноді у текстах колисанок з'являється й мотив обміну:

А, а, а, на kota воркота, На дитину дрімота. А кіт буде варчити, А дитина мовчіти [3:136].

Порівняймо, у текстах замовлянь хвороби обмінюються на здоров'я:

...у мене син, у вас дочка, – нате вашій дочці крикливці, а моєму народженному сину Івану дайте сонливці... [3:104].

Крім того, kota іноді просять оббігти навколо хати, накреслюючи тим самим оберегове захисне коло:

...А ти, коте волохатий, Біжи кругом хати... [3:128].

Образ kota може взаємодіяти і з іншими надприродними позитивними істотами:

Ой ну, котку, Піди по тітку, Тітка в нас молода, Аж з Китай-города, у червоній плахті, В зеленій запасці, У червоних чобітках, на золотих підківках. Тітка підковами лясне, А дитина засне [3:141].

Оберегову і продукувальну функції може виконувати мати дитини, яка сама з позитивного простору приносить три чарівні квітки,

що збережуть немовляті здоров'я, присплять його, наділять щасливою долею:

Поки мати з поля прийде Да принесе
три квіточки: квітка зросливая, Друга
квітка щасливая, А третя дрімливая. А щоб
спало, щастя мало, Як квіточка процвіта-
ла [3:75].

Таку ж функцію можуть виконувати і галочки:

Нехай галки вінки в'ють З хрещатого
барвінку Та Одарці на квітку. Одна квітка
сонлива, А друга дрімлива, А третя щасли-
ва, щоб спала дитина [3:143].

Голуби (гулі) у текстах колискових пісень є також своєрідними апотропеями. Відомо, що голуб – божий птах, вісник Бога, який допомагає піклуватися про дитину. Саме тому в колісанках гуль ніколи не сварять і не наказують, на відміну від кота. Апотропеїчне значення голубів підкреслюється червоним кольором їхніх атрибутів, ворота ж, на яких вони сидять, здавна вважалися місцем оберегової дії добродійних сил:

Ой ну, люлі, люлі, Налинули гулі. Сіли
на воротах в червоних чоботях. Сіли на
колисці В червоному намисті. Стали думати
і гадати, Чим дитину годувати... [3:110].

Замість гуль у червоних чобітках може бути кіт, ведмідь, шпак:

Ходить кіт по плотку у червоному чо-
ботку [3:137].

Ходить ведмідь на грядках у червоних
чобітках [3:281].

Летів шпак через мак Та сів на воротах
у червоних чоботях [3:291].

Порівняймо з текстами берегових замовлянь:

Коло нашого двору камінна гора, осиковий кіл, огненна вода; що лихе – йде на гору, в річці згорить. Обійде та казочка довкола нашого дворику й сяде собі на воротах у червоних чоботях з огненным мечем, що добре, пускає, що лихе – стинає [2:19]

або

Коло нашого двора кам'яна гора, осиковий кіл, огненна вода; що буде лихви йти – на гору сі їбе, на осиковий кіл сі прісе, в огнені воги згорит! Сидит на наших во-

ротях Михайлко, Козьма, Єлія в червоних чоботях, з ясним мечем: що буде лихви йте, то буде стинати, а добре, то буде ид нам пускати [2:79].

Не випадковим є вживання у текстах українських колискових пісень образу Кирила (Кирильця, Кирилка), який пише листи, писанки, черевички шие та ін. та водночас доглядає і виховує дитину:

Пішли до Кирильця. Що Кирилко поробляє? Черевички починає. Та писемца пише, Платончика колише [3:218].

Ходім до Кирильця. Що Кирилко робить? Листоньки пише, Дитину колише [3:220].

Ходім до Кирильця. Що Кирилко робить? Нема його вдома, Пішов в ліс по дрова, Самі кирилята Шиють чоботята [3:220].

На нашу думку, ідеться про творця слов'янської писемності просвітителя Кирила, який, крім освітньої ролі, перебирає на себе в колискових піснях ще й інші функції.

Часто в колискових піснях уживаються слова «люлі», «люляй», «люлю», а колиска називається люлькою. За народними повір'ями, всі ці назви походять від імені Богині Лади (Лелі), яку вважали Богинею материнства, опікункою гармонії, ладу у Всесвіті, матір'ю двох першопочатків життя Лелі (Богині любові) і Леля (духа, який прагне втілення в людській дитині) [4:55]. У народі вважалося, саме ця богиня піклується про домашній затишок і малечу. Слід зауважити, що в усіх колісанках дитину називають на ім'я, а відповідно будь-яка колиска – це звернення до Богині Лади/Лелі по допомогу уберегти конкретну дитину від усього небезпечного:

Ой люлечки, люлі! Налинули гулі Та
й сіли на люлі. А люлечки хить, хить,
А Ванічка спить, спить [3:119].

Отже, розглянувши найбільш уживані в українських колискових піснях берегові образи, доходимо висновку, по-перше, про їх тісний зв'язок з давніми міфологічними віруваннями українців, по-друге, про їх поліфункціональність у колісанках, по-третє, про тісний зв'язок цього жанру з іншими жанрами фольклору, зокрема береговими замовляннями.

Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. — К. : Довіра, 1992. — 413 с.
2. Ви, зорі-зориці : Українська народна магічна поезія [Замовляння]. — К. : Молодь, 1991. — 334 с.
3. Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки / [укл. Галина Василівна Довженко]. — К. : Наук. думка, 1984. — 469 с.

4. Лозко Г. С. Коло Свароже : Відроджені традиції / Г. С. Лозко. — К. : Український письменник, 2004.

5. Толстая С. М. Колыбель / С. М. Толстая // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под общ. ред. Н. И. Толстого]. — М. : Международные отношения, 1999. — Т. 2. : Д—К. — 704 с.

6. Толстой Н. И. Славянские народные толкования снов и их мифологическая основа / Н. И. Толстой // Сон — семиотическое окно : XXVI Випперовские чтения. — М., 1994. — С. 14—19.

7. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко]. — К. : Дніпро, 1993. — 307 с.

8. Урванцева Н. Г. «Свое» и «чужое» в колыбельной песне / Н. Г. Урванцева // Сон — семиотическое окно : XXVI Випперовские чтения. — М., 1994. — С. 28—32.

9. Цивьян Т. В. Совмещение этого и того мира в балканських обрядах, связанных с рождением ребенка / Т. В. Цивьян // Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. — М. : Наука, 1990. — 205 с.